

JOHAN-AMOS COMENIUS.

Anno Christi MDC.LXV. ætatis sue LXXIV

*Effigiem hanc delineavit, ætate mundi incant. e
Dni Clariff. Honor. dicant, Casparus de Lee,
Ab. Haru. Maccabæorum*

*Comenius op 74-jarige leeftijd
(naar een gravure van Christiaan Hagens, 1665)*

UNUM NECESSARIUM

UNUM NECESSARIUM

DOOR

JOHANNES AMOS COMENIUS

1983

ROZEKRUIS PERS — HAARLEM

Uit het Latijn vertaald en van een woord
vooraf en noten voorzien door
R.A.B. OOSTERHUIS

Tweede, herziene, druk

Bewerkt naar de eerste uitgave, Utrecht 1929

ISBN 90 70196 97 2
Copyright 1983 Rozekruis Pers, Haarlem

INHOUD

TEN GELEIDE	ix
WOORD VOORAF VAN DE VERTALER	xiii
OPDRACHT AAN GRAAF RUPRECHT VAN DE PALTS	1
HOOFDSTUK 1	
De gehele wereld wordt met allerlei overbodigheden overstelp, met bezwaren vermoeid en in haar bedoe- lingen teleurgesteld, zoals tal van voorbeelden aan- tonen	5
HOOFDSTUK 2	
Alle verwarringen in de wereld hebben slechts één oor- zaak, de mens kan niet het nodige van het onnodige onderscheiden, waardoor hij het nodige voorbijgaat en zich bezighoudt met het onnodige en daarin verward en verstrikt raakt	21

HOOFDSTUK 3

Waarin bewezen wordt hoe noodzakelijk de kunst is het nodige van het onnodige te onderscheiden en wordt aangetoond wat wij onder het nodige verstaan, waarom bij alles het ene nodige gezocht moet worden en hoe men het zoeken moet 36

HOOFDSTUK 4

Het voorschrift van Christus omtrent het ene nodige moet noodzakelijk in acht worden genomen omdat alleen dit de uitweg uit de labyrinten der wereld wijst, de lasten die de wereld oplegt lichter maakt en de honger van de wereld verzadigt. Christus zelf heeft dit vóór alles in toepassing gebracht en door woord en voorbeeld onderwezen 46

HOOFDSTUK 5

Met enkele voorbeelden wordt aangetoond op welke verstandige wijze ieder mens de stelregel van Christus betreffende het ene nodige op zich zelf kan toepassen opdat het hem in zijn gehele leven en na zijn dood goed zal gaan 53

HOOFDSTUK 6

In gehoorzaamheid aan de regel van Christus kunnen geleerden en leraren van scholen zowel met de eigen labyrinten, sisyphusstenen en tantalusbedrog als die van de scholen in het reine komen 74

HOOFDSTUK 7

De staatslieden kunnen de aangelegenheden van de maatschappij zodanig aan de regel van Christus aanpassen dat er vrede heerst in het familieleven, de republieken en koninkrijken 95

HOOFDSTUK 8

De theologen, de bisschoppen en de herders der kerken kunnen door nauwkeurige inachtneming van Christus' wet het beste voor het welzijn van de gehele kerk en voor de rust van het geweten zorgen 109

HOOFDSTUK 9

Door de inachtneming van de stelregel van Christus kan de gehele wereld als zij gehoor wil geven aan de raadgevingen van de eeuwige wijsheid tot een betere toestand veranderd worden 127

HOOFDSTUK 10

De schrijver belijdt zijn stellig voornemen de eeuwig geldende stelregel van Christus betreffende het ene nodige te volgen en geeft zich zelf en al zijn aangelegenheden over in de hand Gods 135

HOOFDSTUK 11

Besluit van *Het ene nodige*. Hoe het nodigeste het best nageleefd kan worden 153

TEN GELEIDE

De renaissance kende het begrip *homo universalis*, de universele mens, de mens als alomvattend wezen. In de zeventiende eeuw was er nog een ander begrip dat het filosofische en religieuze denken beïnvloedde: *pansophia*, alwijsheid (*pan* = al, *sophia* = wijsheid). Kosmos, aarde, natuur en mens werden in de pansofie gezien en beleefd als één levend, integraal geheel, waarin alles met alles in een multidimensionale relatie stond. De *homo universalis* was de mens die zich van dit geheel bewust was, niet alleen door middel van encyclopedische kennis, maar vooral door middel van doorleëfde, doorvoelde aanschouwing.

Het verstand, de basis voor het verzamelen van kennis, is slechts een deel van de mens. Pas als verstand gepaard gaat met zuivere intuïtie, diep inzicht en wijsheid, is er sprake van een mens die meer is dan een deel van zijn functies. In het denken en in het werk van Jan Amos Komenský, of zoals hij gewoonlijk wordt genoemd, Comenius, vloeiden de beide begrippen *homo universalis* en *pansophia* samen tot één. Dat de mens meer is

dan het verstand en het door de zintuigen beheerste denken, was voor Comenius een doorleefd feit. Dit besef van het «meer-zijn» van de mens heeft een lange traditie. De mythologische, religieuze en filosofische wereldbeschouwing van nagenoeg alle volkeren der aarde ligt in dat besef verankerd. Als dit weten genegeerd wordt, is het gevaar van ontbinding en destructie niet denkbeeldig.

Comenius mag stellig als een van de bewaarders en voortzetters van deze traditie beschouwd worden en op zijn eigen wijze heeft hij getracht haar nieuwe impulsen te geven. Hij werd op 28 maart 1592 in de buurtschap Nivnice, dichtbij Uherský Brod, in Zuidmoravië, Tsjechoslowakije, geboren. Zijn leven was geheel verweven met, en werd geteisterd door de grote religieuze en politieke verdeeldheid en geweld. De *homo universalis* aan de ene kant, de mens als versplintering veroorzakend element aan de andere kant. Op de spanningsboog tussen deze twee polen voltrok zich het leven van Comenius. Als lid van de gemeenschap der Boheemse Broeders verdreven uit zijn geboorteland, werd een groot gedeelte van Europa het werkterrein van zijn zwervend bestaan: Polen, Duitsland, Engeland, Zweden, Hongarije, Nederland. Op 15 november 1670 overleed hij in Amsterdam en werd een week later in de Waalse kerk van Naarden begraven.

Ware pansofie, wijsheid en inzicht met betrekking tot de alomvattende samenhang tussen makrokosmos en mikrokosmos, tussen universum en mens, was de grondtoon van Comenius' leven. Zijn pogingen tot hervorming van het onderwijs waren hierop afgestemd — ook al werden ze niet altijd en overal naar juiste waarde geschat. De vorming en wording van het kind tot mens als allesomvattend wezen was voor Comenius belang-

rijker dan het alleen maar aanleren van gegevens — hoewel het degelijk verzamelen en leren van feiten uit eigen aanschouwing een wezenlijk deel van zijn onderricht vormde, waardoor bij zijn navolgers het accent van het onderwijs verlegd werd naar het meer encyclopedisch vergaren van kennis.

In alles wat men waarneemt, ziet, ondergaat en leert de voetsporen zien van God, er de levenswetten van de makrokosmos in naspeuren — dat was voor Comenius een facet van het *unum necessarium*, het ene nodige, het enig belangrijke, wil men het leven als werkelijk mens.

«Heer, uit uw hand komt al het goede. Alle zegen en genade komt uit uw hand. Gij hebt met uw vinger her karakter van de natuur geschreven en niemand kan het lezen zonder in uw school geleerd te hebben...» Zo luidt de aanhef van een gebed, opgetekend in het werk *Geheime Figuren der Rosenkreuzer aus dem 16. und 17. Jahrhundert*, een in 1785 te Altona verschenen pansofisch-theosofisch leer- en meditatieboek. In alle dingen, ook in de nietigste, het handschrift zien van God, de kalligrafie van het ene, grote leven — daarop was het denken, werken, opvoeden en onderwijzen van Comenius gericht.

Verdieping en verruiming verkreeg zijn denken onder andere door kennismaking van werken van Jacob Böhme, Johann Valentin Andreae, auteur van de *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz*, Thomas Campanella en Francis Bacon. Zijn leven werd geheel en al bezield door het streven mensen ontvankelijk te maken voor de *pansophia christiana*, die hij ingang wilde doen vinden in het geestelijke, maatschappelijke en politieke leven, in onderwijs en opvoeding, dwars door alle gruwelen heen die teweeg werden gebracht door de Dertigjarige Oorlog (1618-1648).

De *homo universalis*, de mens als alomvattend wezen, wortelt en ademt in de bewuste relatie van makrokosmos en mikrokosmos, God en mens. Het doorleven van deze relatie deed Comenius in 1668, twee jaar voor zijn dood, in zijn werk *Unum necessarium* zeggen:

«Bezwaar u zelf niet met zaken die buiten de behoeften van het leven vallen, maar stel u tevreden met het weinige dat tot uw gemak dient, en prijs God. Ontbreekt het u aan gerieflijkheid, wees dan tevreden met het strikt nodige. Wordt ook dat u ontnomen, zie dan u zelf te behouden. Kunt ge ook u zelf niet behouden, laat u zelf dan los, maar zie toe dat ge God vasthoudt. Wie God heeft kan alles ontberen. Hij bezit dan het allerhoogste goed en het eeuwige leven met God en in God. En dit is van alles wat men wensen kan het doel en het einde.»

Moge onze hernieuwde Nederlandse uitgave* van *Unum necessarium* er mede toe strekken in de zo bewogen dagen van onze twintigste eeuw iets van dat doel en dat einde te verwezenlijken in naar werkelijke vernieuwing zoekende mensenharten.

Rozekruis Pers

* De tekst is in stillistische zin gemoderniseerd op basis van de in de eerste Nederlandse uitgave (Utrecht, 1929) vervatte uitstekende vertaling van dr R.A.B Oosterhuis. Uiteraard zijn tevens de thans geldende spellingsregels toegepast.

WOORD VOORAF VAN DE VERTALER

Onder de talrijke grote buitenlanders die in onze Gouden Eeuw korte of langere tijd in de Republiek van de Verenigde Nederlanden hebben gewoond, neemt Comenius een belangrijke plaats in. Hij moest in 1656 voor de Polen die zijn bezittingen bij de verwoesting van de stad Lissa hadden verbrand de wijk nemen en reisde nog in dat zelfde jaar naar Amsterdam om daar op dringende uitnodiging van Laurens de Geer zijn laatste levensjaren te slijten. Hij genoot toen reeds als pedagoog een internationale roep die hij zich na de verbanning uit zijn dierbaar Moravië door onderwijs en geschrift op zijn omzwervingen door een groot deel van Europa had verworven. Behalve door zijn pedagogische arbeid, waaraan hij zijn grootste roem dankte, was hij ook reeds bekend door zijn pogingen tot verbetering van algemeen heersende misstanden op religieus, wetenschappelijk, maatschappelijk en politiek gebied. Zijn pansofie zou het middel zijn de mensheid tot de ware 'levenskunst' te leiden. Zijn ambt was oorspronkelijk leraar en geestelijke. Eerst na 1648 werd hij bisschop van de toen reeds kwijnende ge-

meenschap van Tsjechische en Moravische Broeders die in de diaspora haar ondergang tegemoetging en de voorloper was van de in de daaropvolgende eeuw door Zinzendorf gestichte Herrnhutter gemeente.

Comenius, op 28 maart 1592 in Uhersky Brod in Zuid-Moravië geboren, werd in de schoot van deze gemeente opgevoed. Zijn karakter en denkwijze hingen nauw samen met de leer en het leven van deze broeders die hoofd voor hoofd hun naasten beschouwden als hun gelijken voor God. Hun streven was een waarachtig en zuiver christendom dat zich ver hield van het werelds gedruis. De vervolgingen door de Habsburgers waren slechts in staat geweest hun geloofskracht te sterken. Een voortreffelijke organisatie was dienstig tot het praktisch-geestelijke en maatschappelijke werk, doch niet in het smeden van wapens die op de slagvelden de nieuw verworven geloofsinhoud moesten verdedigen — liever trok men zich terug in de geestelijke 'Onneembare Burcht'¹ waarin de schatten van het Koninkrijk Gods werden bewaard.

Krijgsmet en eedaflegging waren verboden; het bezit van rijkdommen werd laakbaar geacht. Het ideaal van broederschap drong de gemeente ertoe aansluiting bij andere gelovigen te zoeken. Zo deed zij dit aanvankelijk bij de lutheranen, later bij de calvinisten, nog later bij afzonderlijke personen, zoals Johannes Duraeus, Samuel Hartlib, Godfried Hotton en andere vrienden van Comenius die de verzoening van de protestantse kerken en daarmee de oecumenische gedachte voorstonden. Anderzijds drong het broederschapsideaal de gemeente alle valsheid, huichelarij en overdaad onder haar leden te bannen en

1) Tevens titel van een in 1622 door Comenius uitgegeven geschrift.

daartoe als middel om de eenheid te bewaren haar vermaarde tucht in stand te houden. Derhalve bewoog zich tussen beide polen van eenheid en vrijheid het religieuze leven van deze gemeenschap en wordt ook zijn leven lang de geestelijke arbeid van Comenius bepaald.

De Broedergemeente eiste wel instemming met haar achtereenvolgens in enkele confessies belichaamde geloofswaarden, maar overigens liet zij aan de ontwikkeling van ieders persoonlijke overtuiging een veel groter mate van vrijheid dan enig andere religieuze gemeenschap in die dagen. Ondanks de bezwaren van sommige van de broeders liet zij Comenius vrij in de ontwikkeling van zijn geesteskrachten en bereikte daardoor dat haar laatste bisschop wellicht de eerste welbewuste protestant is geweest die duidelijk de moeilijkheden van de cultuur en haar ontwikkeling in de verhouding tot de religie heeft doorzien en overdacht en — meer nog dan dat — aan de oplossing van dit vraagstuk zijn beste krachten heeft gewijd. Het zou interessant zijn, maar stellig niet in overeenstemming met het korte bestek van deze inleiding hier een parallel te trekken met dr. Abraham Kuyper, die twee eeuwen later hetzelfde vraagstuk voor het calvinisme aanvatte.

Voor zover dit voor het ontstaan van *Unum necessarium* van belang is geweest, laat ik nu een korte opsomming van werkzaamheden en ontmoetingen uit Comenius' leven volgen. Allereerst memoreer ik zijn loopbaan als theologisch student (1611-1614) aan de door Jan de Oude, broer van Willem van Oranje, gestichte gereformeerde universiteit te Herborn in Nassau en daarna die te Heidelberg in de Palts waar in die dagen de toen nog onvolwassen Frederik V (1596-1632) bijgestaan door zijn moeder Juliana, prinses van Oranje en dochter van De

Zwijger, het bewind voerde. Talrijke Nederlanders studeerden in beide steden en zo is het begrijpelijk dat Comenius reeds vroegtijdig sympathie voor Nederland en de huizen van Nassau en de Palts opvatte. Na zijn vertrek uit Herborn in 1613 reisde hij langs de Rijn naar het noorden, bereikte Nederland en bezocht de steden Den Haag en Amsterdam. In Den Haag was hij getuige van de feestelijke ontvangst aan Frederik V van de Palts en zijn jeugdige echtgenote, Elisabeth Stuart, op hun doorreis naar Heidelberg door prins Maurits, oom van de Palts-keurvorst, in de residentie bereid. Amsterdam wekte zijn bewondering.

Er volgden nu enkele jaren van rustige maatschappelijke en geestelijke arbeid in zijn vaderland. Deze rust duurde tot november 1620. Dan dwingt de noodlottige slag bij de Witte Berg de in 1618 door de protestantse standen tot koning van Bohemen gekroonde Frederik van de Palts voor het keizerlijke Habsburgse leger te vluchten en het bijkans geheel protestantse Bohemen aan de willekeur van keizer en jezuiten over te laten.

Van toen af was het met zijn rustig leven gedaan. Hij verloor in 1622 zijn vrouw en twee kinderen aan de pest, doch vond in zijn geloof niet alleen de kracht zelf staande te blijven, maar ook zijn geloofsgenoten op te beuren door het schrijven van een aantal roerende troostschriften (1623), waarvan *Het labyrint der wereld en het paradijs des harten*² als zijn meesterwerk te beschouwen is. Hij schildert in dit werk op allegorisch-satirische wijze de reis van een pelgrim door alle beroepen, rangen en standen der wereld. De pelgrim raakt in deze doolhof verstrikt; hij vindt ten slotte de ware troost bij Christus die in zijn hart

2) Herziene Nederlandse uitgave bij Rozekruis Pers, Haarlem, 1983.

woning maakt en hem zijn naar ascetisch-mystieke trant gewijzigd leven vol aanbidding van de heerlijkheid Gods doet ervaren als een paradijs, waarbij de aardse vreugden in het niet verdwijnen. Het schrijven van *Het labyrint der wereld en het paradijs des harten* is als een crisis in het geestelijk bestaan van Comenius te beschouwen. Zou hij voortaan het leven leiden van een protestantse monnik of zou zijn eminente praktische aanleg hem nopen in het volle leven te blijven staan? Gelukkig was dit laatste het geval en daardoor zijn wij ook in staat gesteld Comenius' gedachten over de wijze waarop de mens ondanks de instemming met dit leven de doolhoven ervan vermijden kan te leren kennen. Men vindt fragmenten van deze levenskunst in zijn *Centrum securitatis* (1625), *Haggaeus redivivus* (1632), *Faber fortunae* (1637) en *Regulae vitae* (1645), maar bovenal leert men haar kennen uit zijn *Unum necessarium*.

In 1625 bracht Comenius een tweede bezoek aan Nederland. Kort tevoren had hij de leerlooier Kotter uit Sprottau in Silezië leren kennen. Deze had de terugkeer van de talrijke refugiés om wille van het geloof en het herstel van het bewind van de winterkoning — bijnaam van Frederik V — geprofeteerd. Dezelfde voorzeggingen waren ook ter kennis gekomen van vorstin Juliana die toen in Berlijn resideerde. Zij droeg Comenius op een schitterend geschreven exemplaar van deze hoopvolle voorspellingen aan haar zoon op het Hof van Bohemen in Den Haag ter hand te stellen. Na lang aarzelen en veel strijd was Comenius tot de overtuiging gekomen van de echtheid van Kotters roeping. In 1627 kwam hij toevallig in aanraking met de zieneres Maria Poniatovská van wie de eveneens gunstige voorspellingen de door Kotter gewekte indruk nog versterkten. Het is moeilijk de balans op te maken van de invloed die deze

profeten en — na de vrede van Westfalen in 1648 — zijn schoolkameraad Nicolaas Drabík op Comenius hebben gehad. Volgens Kvačala hebben zij in het begin zijn oordeel vertroebeld, maar vernieuwden tegelijkertijd zijn hoop en energie, zodat de crisis van de strijd de voorspellingen aan te nemen of te verwerpen hem zegen aanbracht.

Het tijdvak 1628-1641 te Lissa is er een van onverpoosde arbeid, hoofdzakelijk gewijd aan de studie van de pedagogiek, maar ook aan die van de pansofie waarvan de betekenis door Comenius in hoofdstuk 6/25 met enkele woorden werd aangegeven. De pansofie, een soort pedagogiek voor volwassenen, moest een encyclopedisch systeem zijn van harmonisch geordende kennis met God als oorsprong en doel. Zij bracht hem in aanraking met de kring van Hartlib in Londen en gaf hem op zijn terugreis vandaar voor de derde maal gelegenheid Nederland te bezoeken. In de zomer van 1642 landde hij te Scheveningen voor een gesprek met de Leidse geleerden Heydanus, Klinget, Heerebord en Louis de Dieu en voerde enkele dagen later op het slot Endegeest met de vermaarde Descartes een gesprek van vier uur lang. Via Amsterdam en Bremen leidde nu de weg naar Norköping in Zweden, waarheen de handelsvorst Lodewijk de Geer hem liet roepen. Afgezien van de tussen 1648 en 1656 liggende jaren zou tot zijn dood toe Comenius' lot nauw verbonden zijn met dat van de familie De Geer voor wie het een erfelijke verplichting scheen te zijn van vader op zoon de zorg van haar beschermeling op zich te nemen.

Na de vrede van Westfalen die de hoop van de Boheemse bannelingen op terugkeer naar hun vaderland de bodem insloeg, had Comenius in 1650 zijn edel protest tegen de overheersing

van het brute geweld *Testament der stervende moeder* geschreven. Daarna kwam hij evenwel onder invloed van een nieuwe ziener, Nicolaas Drabík uit Hongarije, die zijn door de ondergang van zijn vaderland wankelend geworden geloof door openbaringen gelijkend op de vorige nieuw voedsel gaf. Toen hij in 1656 te Amsterdam aankwam, besloot de 65-jarige een driedelige taak met alle kracht te aanvaarden: ten eerste de zorg voor zijn geloofsgenoten voor wie hij talrijke boeken van hoge religieuze waarde liet drukken en zelfs een gezangenbundel, het *Kancional*, vervaardigde; ten tweede het ijveren voor zijn vaderland, hetgeen hem op aandrang van Drabík doet besluiten tot een viertal Amsterdamse uitgaven van diens openbaringen, een omvangrijk werk; en ten derde de studie van de pansofie.

De sympathie en liefdadigheid van onze voorouders verschaften hem ruime inkomsten. Over zijn uitgaven van de openbaringen van de zieners en zijn pansofie waren de meningen echter verdeeld. De Franeker hoogleraar Nicolaus Arnoldus schreef in 1659 een *Discursus theologicus contra J.A. Comenii praetensam Lucem in Tenebris*³, en ook de vinnige Samuel Maresius verzette zich ertegen, zij het voor zijn doen op zeer gematigde toon. Daartegenover stond de warme steun van Laurens de Geer die de middelen voor de uitgave van de vier werken verstrekke. Deze vonden trouwens vooral bij de jansenisten buitengewone aftrek en behoorden reeds in het eind van de 18de eeuw tot de grootste rariteiten op bibliografisch gebied. Comenius duidde in hoofdstuk 10/7 de bezwaren van dit alles aan; hij besloot met een *non liquet*⁴.

3) *Lux in Tenebris* (1657) en *Lex e Tenebris* (1665) zijn de titels van de beide voornaamste werken die door Comenius over deze openbaringen zijn uitgegeven.

4) Het is niet uit te maken.

Comenius leefde te Amsterdam in een op religieus gebied bewogen tijd. Na de vrede van Munster hadden de toenemende voorspoed en overdaad de gewetens in slaap gesust. Zelfs een man als Voetius klaagde over de dorheid van het religieuze leven in die dagen. Mede uit reactie hiertegen werd de merkwaardige piëtistische beweging geboren van De Labadie, naast wie een groep mannen van zeer uiteenlopende gezindheid op de voorgrond trad, maar die allen door een reformatorische neiging bezielde waren. Ik bedoel de door dr. C. B. Hylkema in zijn tweedelige studie zo uitnemend getekende reformateurs. Welnu, enkelen van hen, onder wie Petrus Serarius, traden in nauwe geestelijke relatie tot Comenius en hebben ongetwijfeld ertoe bijgedragen de geestelijke sfeer te Amsterdam tot een neoreformatorische te herscheppen. Een aantal door Hylkema in het licht gestelde kenmerken maakt het ons mogelijk bij bepaalde personen uit de bonte rij der kampioenen van het geestelijk-religieuze leven in die dagen het neoreformatorische syndroom vast te stellen. Behoeftte aan reformatie, afkeer van een christendom in naam, aanwakkering van de religieuze zelfwerkzaamheid, hooghouden van het gezag van de Schrift boven dat van de confessies, de moraal van de Bergrede met neiging tot het ontvluchten van de wereld, weerloosheid en doding der begeerten, een heimwee naar de toestanden in de oude christengemeente zoals in de Handelingen der Apostelen getekend en door de kerkvaders overgeleverd zijn, ontwikkeling van de gedachten van de grote reformatoren Hus, Luther, Calvijn en Menno in de richting van het principe van de eenheid en vrijheid in Christus: ziedaar de belangrijkste kenmerken van de neoreformateur.

Het is niet moeilijk de beginselen en de groei van dit alles in

de geschriften van Comenius vóór zijn Amsterdamse periode terug te vinden, maar klaar en scherp omschreven treft men ze toch wel het duidelijkst aan tijdens die periode en vooral in het twee jaar voor zijn dood vervaardigde *Unum necessarium*. De schrijver droeg dit werk op aan prins Ruprecht van de Palts, in Nederland beter bekend onder naam van prins Robert. Betreffende de vraag waarom de opdracht aan hem geschiedde moge het onderstaande duidelijkheid verschaffen.

In 1656 woonde Elisabeth Stuart, weduwe van de in 1632 overleden winterkoning, nog in Den Haag. Klaarblijkelijk heeft Comenius de banden met het Boheemse koningshuis, dat door hem voor het legitieme werd aangezien, bij zijn vestiging in Nederland hernieuwd en stelde hij groot belang in de leden ervan. Prins Robert werd als derde zoon van de winterkoning op 27 december 1619 op het Hradcin te Praag geboren en had in de krijgsdienst zowel op het continent tijdens de Dertigjarige Oorlog als in Engeland onder Karel I in diens strijd tegen het parlement een avontuurlijk leven achter de rug. Na een onenigheid met Karel I leidde hij negen jaar lang een zeeroversbestaan. In 1660, na de restauratie, keerde hij met zijn neef, Karel II naar Engeland terug. Zijn moeder, Elisabeth, volgde hem een jaar later. Beiden, Karel en Robert, gedroegen zich zeer ondankbaar na alle weldaden door de Republiek aan hen en hun verwanten bewezen. Robert streed in twee zeeoorlogen tegen ons en was in 1673 zelfs admiraal van de Engelse vloot. Hij stierf in 1682.

Uit een brief die Comenius 10 september 1668 aan de senioren van zijn gemeente te Lissa schreef vernemen wij dat hij, om voorspraak te verkrijgen voor stoffelijke steun aan zijn geloofsgenoten, aan Robert zijn boek opdroeg. Robert bezat

toenmaals grote invloed aan het Engelse hof. Van de predikant der Broedergemeente, Paul Hartmann, die op een collectereis in Engeland was, had Comenius gehoord dat in Londen alles onder het beleid en bestuur van prins Robert geschiedde. Na zich van zijn vroeger losbandig leven afgewend en geheel tot God gekeerd te hebben, zou hij thans al het goede welgezend zijn. Hartmann adviseerde daarom Comenius een werk dat hij onder handen mocht hebben en dit goede voornemen waardig mocht zijn aan de prins op te dragen. Comenius werkte toen het ontwerp van *Unum necessarium* uit en zond het in augustus 1668 onder de hoede van Hartmann naar Engeland waar het door Robert zeer gunstig werd ontvangen.

Het eind van de opdracht geeft de indruk dat Robert over de Palts heeft geregeerd, maar dit is onjuist. Zijn oudere broer Karel Lodewijk, tweede zoon van de winterkoning, regeerde toentertijd over de Palts. Robert leefde lange tijd in onmin met hem en Sillib⁵ vermoedt dat Comenius bericht ontvangen had van de verzoening der beide broers en de mogelijkheid van opvolging voor Robert, die de titel van Paltsgraaf voerde, daaruit had afgeleid. Het is niet geheel duidelijk wie Comenius met de naam Frederik de Grote aanduidt⁶. Roberts grootvader, Frederik IV (1583-1610), droeg niet de bijnaam de Grote en was minder betekanend dan zijn betovergrootvader, Frederik III de Vrome, de strenge calvinist die de universiteit te Heidelberg tot grote bloei bracht en waarschijnlijk door Comenius bedoeld zal zijn.

5) Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins, Heidelberg 1918, p. 362.

6) Zie de opdracht aan Ruprecht, blz 1.

Professor J. Hendrich te Praag maakte mij opmerkzaam op bepaalde gedeelten in de nagelaten correspondentie van Comenius die voor het ontstaan van *Unum necessarium* van belang zijn geweest. Ik zeg hem daarvoor mijn oprechte dank, alsmede voor zijn hulp bij het vaststellen van een aantal door Comenius gebruikte citaten.

Moge deze uitgave velen tot voordeel en zegen zijn.

Amsterdam, mei 1929

R.A.B. Oosterhuis.

UNUM NECESSARIUM,

Scire quid sibi sit necessarium, in Vita & Morte, & post Mortem.

*Quod Non-necessariis Mundi
fatigatus, & ad Unum Necessarium
se se recipiens, senex*

J. A. COMENIUS

*Anno etatis sue 77
Mundo expendendum offert .*

Tertius.

Ad omnia ætate sapimus rectius,

AMSTERODAMI,

Apud CHRISTOPHORUM CONRADUM,
M DC. LXVIII

Titelpagina van de eerste uitgave, Amsterdam 1668

HET ENE NODIGE

dat is

TE WETEN, WAT DE MENS
GEDURENDE ZIJN LEVEN, BIJ ZIJN STERVEN
EN NA DE DOOD VAN NODIG HEEFT

HETGEEN DE DOOR DE IJDELHEDEN DER
WERELD VERMOEIDE EN NAAR HET ENE
NODIGE STREVENDE, BEJAARDE

J.A. COMENIUS

in het 77ste jaar van zijn leven
aan de wereld ter overdenking voorlegt

Terentius :

Wij begrijpen alles beter, naarmate wij ouder worden.

Plato :

Alle wetenschap, zonder kennis van het hoogste goed, schaadt hem
die ze bezit meer dan zij hem van nut is.

Demokritos :

Het ontbreken van kennis van het betere is de oorzaak der zonde.

God zegt in Hosea 4:6:

Mijn volk gaat te gronde door het gebrek aan kennis.

Christus zegt (Lukas 10: 42):

Eén ding is nodig! Maria heeft het goede deel uitgekozen,
dat van haar zal niet worden weggenomen.

OPDRACHT AAN GRAAF RUPRECHT VAN DE PALTS

De doorluchtige Vorst en Heer,
HEER RUPRECHT,
Graaf van de Palts aan de Rijn.

Doorluchtigste Vorst! De gehele wereld zondigt tegen de raad die Varro een verstandige huisvader en iedere marktbezoeker heeft gegeven: Koop niet wat u begeert, maar wat u beslist nodig hebt! De wereld is een markt vol van allerlei waren en druk bezocht door hen die deze waren verkopen, kopen en bekijken, slechts zeer weinig mensen weten het onontbeerlijke van het onnodige te onderscheiden. Men stalt zonder onderscheid naast elkaar goed en slecht uit, het noodzakelijke en overtollige, nuttige en schadelijke, kostbare en waardeloze, prijst het aan, verkoopt en koopt het. En wat nog verwonderlijker en te betreuren is, er zijn meer overtollige dan nodige dingen, meer schadelijke dan nuttige, meer slechte dan goede. Vandaar het gezegde: de wereld wil bedrogen worden. Inderdaad is de wereld aan alle kanten vol leugen en bedrog. Zelfs zozeer, dat ook Salomo, de wijste van alle stervelingen, niet aan haar begoocheling en verblinding ontkwam en daardoor een schouwspel is geworden van haar ijdelheid en dwaasheid en ten slotte bitter berouw heeft getoond.

Aangezien mij op mijn hoge leeftijd onlangs onverwacht de gelegenheid ten deel viel over dit onderwerp na te denken, besloot ik enkele gedachten hierover op te tekenen. Ik hoop dat dit werk ten eerste van nut moge zijn voor mij, een oude man die de levensgrens voor zich ziet, om mij op mijn hoge leeftijd gemakkelijker van de ijdelheden van deze wereld te kunnen losmaken. Verder ook voor anderen, die verwickeld in de beslommeringen van deze wereld een woord van vermaning niet zullen versmaden. Ook voor u, Doorluchtigste Vorst, die niet gelukkiger bent dan Simson, David, Salomo en anderen van verheven geest die, in de draaikolk van het werelds gedoe en omringd door de maalstroom van nodeloze zaken, daaraan ten slotte slechts met veel moeite en grote inspanning ontkomen zijn.

Wel hebt u een natuurlijke aandrift tot heldendeugd die aan uw geslacht en naam ontspruit en in de verschillende lotgeval-
len van uw leven zijn oorsprong vindt — want rusteloos voerde het lot u mee —, maar wat schaadt het als men iemand in de wedloop als hij nabij het doel is door kreten aanvuurt.

O, Ruprecht, nazaat van koningen, ja, van keizers! Niets onedels of gemeens heeft voor u bekoring. Voor u die reeds zulk een leeftijd bereikt hebt en zoveel hebt ervaren moet alles voortreffelijk en uw verheven rang waardig zijn.

Immers, uw naamgenoot onder uw voorvaderen, Ruprecht, was keurvorst van de Palts en werd in het jaar 1400 tot Rooms keizer gekozen. Hij heeft het Rijk tien jaar lang als keizer zo loffelijk geregeerd dat de geschiedschrijvers hem prijzen als een wijs en grootmoedig heerser. Hij herstelde de vrede in geheel Duitsland dat hij bij het aanvaarden van zijn regering allerwegen door krijg en twist verscheurd had gezien. Hij droeg der-

halve zijn naam met eer, want aan de betekenis ervan — aan die van Salomo gelijk — heeft hij recht laten wedervaren. Salomo betekent immers zoveel als vredelievend, zoals Rupertus¹ vrede-stichter beduidt. De naam van uw vader, de koning van Bohemen, en evenzeer die van uw grootvader, Frederik de Grote, stemmen daar geheel mee overeen. Want de naam Frederik betekent 'rijk aan vrede' en herinnert aan de vredige tijden van Salomo.

Maar tijdens de regering van uw vader heersten er geen rustige tijden, want toen werd Bohemen, Duitsland, ja, zelfs Europa door oorlogen geteisterd. Zo kwam het dat de Voorzienigheid hem wel over die landen heeft doen heersen, maar het werk dat door uw vaders naam werd aangeduid tot andere tijden heeft uitgesteld.

O, dat men toch eindelijk na zoveel winters, stormen en onweders tijden van vrede te zien kreeg, dat het toch mogelijk zou zijn zich gezamenlijk op te maken nieuwe tijden te doen aanbreken! Dit zou kunnen geschieden wanneer de christenen van alle partijen de rechtvaardige toorn Gods die door hun zonden is ontstoken door een algemene bekering afwendden; wanneer de vorsten de wapens aflegden en over vrede beraadslagen wilden; wanneer de onderdanen God en hun aardse koningen trouwer wilden dienen; wanneer allen met achterstelling van onbeduidendheden zich beijverden de ernst van dit leven te betrachten en in plaats van zich te wijden aan ijdele en vergankelijke zaken zich toeleghden op die welke tot hun verlossing voeren.

Doorluchtigste Vorst, nog kan men kennis nemen van de voorspellingen die bij uw geboorte — maar ook reeds daarvoor

1) Ruhebrecht: van Ruhe brengen, rust aanbrengen.

toen u onder het hart van uw moeder daarvan het middelpunt was — en daarna toen u de naam Ruprecht verkregen hebt door de astrologen gedaan zijn op grond van de gunstige constellatie der sterren, en van de zangen waarin dichters deze gebeurtenis bezongen. Dit alles beduidt een verre van ongunstige voorzegging aangaande uw toekomst. Maar de macht over de sterren en de wisselingen van het lot berusten in de hand des Heren die hemel en aarde geschapen heeft en alles door zijn wijsheid en macht leidt tot het doel dat Hij te voren gesteld heeft.

Ik heb in dit kleine geschrift voor ogen willen stellen wat ieder mens onder leiding van het gezonde verstand en de sprake Gods het meest nodig heeft om met beleid de weg door dit sterfelijk leven te gaan.

Het behage u, voortreffelijke Vorst, die reeds de jaren van jeugdige overmoed overschreden hebt dit geschrift van een oud man te lezen. Want ook u beijvert u reeds het labyrint der wereld de rug toe te keren, de steen van Sisyphus te laten rusten en de valse genietingen van Tantalus te verwisselen met die welke wezenlijke bevrediging verschaffen.

Ik wil God bidden dat in dit nieuw begonnen jaar en in dit rijk waarin de genadige Voorzienigheid u tot de regering geroepen heeft, een waarachtig begin gemaakt wordt met de vestiging van de vrede in de christelijke wereld, totdat onder uw vrome, verstandige en kloeke medewerking het enig nodige op plechtige wijze zal aanvangen werkelijkheid te worden. Amen!

Uw Doorluchtige Hoogheid alle ware geluk uit de
grond van zijn hart toewensend, de hoogbejaarde

J.A. COMENIUS uit Moravië

AMSTERDAM, Uit mijn studeerkamer, 1 maart 1668.

HOOFDSTUK 1

De gehele wereld wordt met allerlei overbodigheden overstelpt, met bezwaren vermoeid en in haar bedoelingen teleurgesteld, zoals tal van voorbeelden aantonen.

1. De mens, naar het beeld Gods geschapen en tot heer over alles gesteld, houdt zich op drieërlei wijze met de dingen bezig. In de eerste plaats onderzoekt hij ze om hun wezen te verstaan. In de tweede plaats bewerkt hij ze om ze op een of andere wijze voor zijn gebruik geschikt te maken. In de derde plaats gebruikt en geniet hij ze tot zijn genoegen.

Dit leert ook reeds de scheppingsgeschiedenis. God plantte een hof (Gen. 2:8) en plaatste daarin de mens om die te bewerken en te bewaren (Gen. 2:15) en bracht tot hem allerlei dieren die Hij had geschapen om hun namen te geven (Gen. 2:19). Hieruit vloeit voort dat het geluk van de mens bestaat in het heldere licht van het verstand om het onderscheid tussen de dingen goed te begrijpen, het welslagen van zijn handelingen om een duurzaam werk tot stand te brengen en het onbezorgde genot van het goede des levens tot werkelijke bevrediging en tot rust van de geest.

2. Daartegenover staat drieërlei ongeluk. Ten eerste, het ver-

standelijk kennen is niet vrij van begoocheling, dwaling en bedrog. Ten tweede, het handelen is dikwijls weifelend, verkeerdt en onvast. Ten derde, de genieting brengt teleurstellingen en een steeds nieuwe, ondragelijker honger en dorst naar nieuwe voorwerpen van onze begeerte. Deze drie — dwalingen in het denken, fouten in het handelen en zelfbedrog in het verlangen — vergezellen het gehele menselijke geslacht reeds vanaf de eerste mens, onze stamvader, op al zijn wegen. Hij maakte een schandelijk misbruik van zich zelf en het hem ten dienste staande. Zo moest de mens als verdiende loon de straf ontvangen uit het paradijs verbannen te worden naar de aarde — wegens de zonde van de mens vervloekt — en in plaats van allerlei geneugten te smaken, tot arbeid in het zweet zijns aanschijns en het oogsten van doornen en distelen gedurende de verdere dagen van zijn leven tot aan de dood toe veroordeeld werd (Gen. 3:17-19). En daarom moeten wij, zijn nakomelingen, dergelijke straffen voor de zonden ondergaan.

3. Het is zeer zeker bekend hoe te allen tijde vrome en wijze lieden erover klaagden dat alles wat de mens betreft vol verwarring is, dat de arbeid vol zwaarigheden is, maar geen vrucht draagt en dat in de plaats van geneugten smart en voortdurende droefheid van de geest gekomen zijn. Van deze klachten zijn ook de boeken van de wijste aller stervelingen, Salomo, vol. Zijn leven biedt talloze voorbeelden van dwalingen, bekomernis en berouw. Een mens kan het werk dat God gemaakt heeft niet ontdekken van het begin tot het einde toe, klaagt hij (Pred. 3:11). En hij kan het werk dat onder de zon geschiedt niet doorgronden, *want hoezeer de mens zich ook aftoibt met zoeken, hij kan het niet ontdekken* (Pred. 8:17). *Alleen, zie toch: ik heb*

ontdekt dat God de mensen recht gemaakt heeft, maar zij zoeken vele bedenkselen (Pred. 7:29). Hij klaagde verder dat de mens met al zijn werken niets oogst dan moeite, want het kromme kan niet recht gemaakt worden en hetgeen ontbreekt kan niet geteld worden (Pred. 1:14,15). En toen hij zich wendde tot al zijn werken die zijn handen gemaakt hadden — en zij blonken zeker uit boven de werken van andere sterfelijke mensen —, zag hij dat al zijn arbeid ijdel was omdat niets onder de zon van blijvende aard is (Pred. 2:11). Vergeefs arbeidde hij omdat hij voor wind arbeidde (Pred. 5:16), want, *wederom zag ik onder de zon, dat niet de snelsten de wedloop winnen, noch de sterksten de strijd, noch ook de wijzen het brood, noch ook de schranderen de rijkdom, noch ook de verstandigen de gunst* (Pred. 9:11). Dikwijls geschiedt immers het tegendeel; arbeid brengt schade aan. Wie bijvoorbeeld stenen aandraagt wordt daardoor gekwetst en wie hout klieft wordt erdoor verwond. Ook klaagde hij dat zelfs de vreugde geen verzadiging biedt, terwijl hij zijn ogen alle denkbare genoegens veroorloofde en zijn hart geen enkele vreugde ontzegde, heeft hij toch ontdekt dat alles onder de zon ijdel is, zodat het leven hem verdroot (Pred. 2:1-11). Hij hield een misgeboorte (Pred. 6:3) en *degene die er nog niet geweest is, die nog niet heeft aanschouwd het boze werk dat onder de zon geschiedt* (Pred. 4:3) voor gelukkiger dan zich zelf. Dergelijke klachten vindt ieder die erop letten wil in de gehele Heilige Schrift.

4. Dat hebben ook de wijzen van Griekenland niet anders begrepen toen zij, even waar als scherpzinnig, hun filosofische grondstellingen in de vorm van fabels kleedden en hun tijdgenoten van het labyrint, de steen van Sisyphus en de kwelling